

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 44 (16818)

2004 чылдың
МАРТ 16,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 17.00.
Садар өртээ 3 рубль.

ЧОННУН ШИЛИЛГЕЗИ — В.В.ПУТИН

Россия Федерациязының Конституциязынга дууштур Россия Федерациязының Президент сонгулдалары 2004 чылдың март 14-те болуп эрткен. Бо болза чурттуң ниитилел-политиктиг амьдыралында кончут улуг ужур-дузальг болушкун болган.

Март 14-те болуп эрткен РФ-тиң Президент сонгулдалары 2000 чылда болган РФ-тиң Президент болгаш 2003 чылда эрткен РФ-тиң Курене Думазының депутаттарының сонгулдаларына деңнээрге, бүтү девискээрлерниң сонгукчулары бадылаашкыга идепкейлиг киришкенин Россия Федерациязының Төп сонгулда комиссиязының даргазы А.А. Вешняков демдеглээн. Ол чүл дээрге хамаатылар Президент сонгулдаларының улуг ужур-дузальгын билип турарын херечилеп турар.

Россияның девискээринге бадылаашкын чорудар 95 муң сонгулда участогун тургускан. Оларга бадылаашкын чогуур шагында эгелээн

болгаш доозулган. Хоойлу-дурумнуң хажыдышкынары демдеглеттинмээн. Сонгулда даңзызынга 109 миллион Россияның хамаатызы кирген. Россияның Төп сонгулда комиссиязының баш бурунгаар үндүрген медээзин езугаар алырга, сонгукчуларның алдан ажыг хуузу азы оларның хей кезии бадылаашкыга киришкен. Ынчангаш РФ-тиң Президент сонгулдаларын болган деп санаан.

Чажыг бадылаашкының бюллетенинге РФ-тиң Президентизиниң эрге-дужаалынга кордал турар 6 кандидаттың ады кирген. Россияның Төп сонгулда комиссиязының баштайгы санаашкынарындан алырга, Владимир Владимирович Путин сонгукчуларның 70 ажыг хуу бадылаашкынын алгаш, өскелерни мурнап турар. Кандидаттардан кым кайы хире бадылаашкынын алганын моон адаандан билип ал болур.

Россияның Президент сонгулдалары канчаар

эрткенин 50 ажыг чурттуң национал болгаш делегей организацияларының муң хире хайгааракчылары көрүп хайгаараан. 112 радиотелекомпаниялар сонгулдаларны чырыткан. "Сонгулдалар—2004" дээр информация төвүнге сонгулдалар канчаар эртип турарын хайгаараан болгаш ооң баштайгы туннелдерин ында үндүрүп турар. Ында төлээлээр эрге алган 1300 хире журналист сонгулдаларны чырыдып, ажылдап турар.

Тыва Республикага РФ-тиң Президент сонгулдалары 181 сонгулда участоктарына организастыг болуп эрткен. Даңзыда кирген 159378 сонгукчунуң 72,99 хуузу бадылаашкыга киришкен. Тываның сонгулда комиссиязының баштай үндүрген туннелин езугаар алырга, сонгукчуларның 87,53 хуу бадылаашкынын алган Владимир Владимирович Путин мурнап турар.

РФ-тиң Президент сонгулдаларының туннелдерин үндүрер ажыл уламчылап турар.

МАССАЛЫЫ-БИЛЕ КИРИШКЕН

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ фотоколлагы.

Март 14-гүн эртенінде 8 шакта-ла Кызыл хоорайның чурттакчылары уурук-сууруктап, тус-тус девискээрлерде сонгулда участоктарында чоруп эгелээн. Сонгулдалар дээрге бүтү-ле хамаатыларның, чоннуң чурттуң удуртулгазынга, ону эргелеп-башкарарына, эрге-чагырганы тургузарына киржир бир магадылалы болгай. Сонгукчу кижии эрге-чагыргаларже бодунуң политиктиг көрүжүнге, амьдыралчы туружунга тааржыр кижини шилип сонгуур. Ооң-биле ол чуртту башкарарына, эрге-чагырганы тургузарына киржиш турары ол.

Март 14-те болуп эртип турган РФ-тиң Президентизиниң албан-дужаалында сонгулдалардан чурттуң келир үеги сайзыралы, чоннуң салым-чолу хөлчок хамааржыр дээрини сонгукчу бүрүзү билир. Ынчангаш ол эртен сонгулда участоктарында далажып бар чораан сонгукчулар келир үеги чурттуң салым-чолунга үнүн берип, ооң баштайгы базымнарын кылып дээш бар чорааннар. "Эртежи кижии эзерлиг атка дужар" деп тыва үлегер чугаа бар болгай. Шынап-ла, ол эртен шын шилилге кылган кижилер келир үеги чаа амьдыралдың баштайгы изекчилери болганын боттары-ла медереп билгеннер боор. Чүге дээрге сонгулдаже бир дугаарында ол бүгүнү медереп билир, политиктиг быжыг туруштуг, күш-ажылдың мурнуку одуруунга чоруур кижилер баар.

Оода ындыг кижилерниң бирээзин билип алыр дээш "Шын" солуннуң фотокорреспондентизи Василий Балчий-оол-биле эртен-гиниң 8 шак 30 минута турда № 31 "Спутник" сонгулда участогунга чеде бердивис. Ында школа-интернат бажының сонгулдалар эртеринге дыка таарымчалыг кылдыр дерээн. Ооң коридорунда шагда-ла садыгжылар амдангыг аш-чемни: пирожкилерни, бооваларны, хуужуурларны, коржиктерни делгеп алган, сонгукчуларны манап олурлар. Баш-

тайгы сонгукчулар моон амдангыг аш-чемни садып ап турлар.

Хүндүскүнүң бир шакта ында бир делгем өрээлге концерт болурун чарлап каан тур. Сонгулдалар болуп турар өрээлде сонгулда комиссиязының кежигүннери олуттарын шагда-ла ээлепкен. Олардан ырак эвесте столдарда — хайгааракчылар. Сонгукчуларга бадылаашкын бээр үш кабинаны торгу пөс-биле хаажылап каан. Чараш шиникти

(Уланчызы 2-ги арында).

МАССАЛЫЫ-БИЛЕ КИРИШКЕН

(Эгези 1-ги арында).

кончуг. Олардан каш базым ыракта соңгулда бюллетеньнери сугар хааржак. Соңгулда комиссиязының даргазы Нонна Баировна Монгуш баштайгы беш кижини соңгупкаш чоруй барганын баштайгы соңгукчу Б.Д.Соян деп хамааты болганын биске дыңнатты. Бот дугайты база ол участокка соңгуур ужурлуг кижини мен. Ажыл аайыбиле келген болгаш паспортум утуп каапкан болдум. Корреспондент деп документ-шынзылгам-биле соңгуурин дээримге, чөпшээреведилер. Хоорайның ырак ужунче дедир халыткаш, паспорттук катап келгеш, албан-биле соңгудум. Ол дээш соңгулда комиссиязының даргазынга мактаттым.

Оон 10 шак үезинде Кызылдың башкы училищезинде № 2 соңгулда участогунга халдып келдивис. Ында соңгулда комиссиязының даргазы М.Т.Саржакова 9 шакка чедир 107 кижини соңгаанын дыңнатпышаан, ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың мырынай көңүс чаа соңгупкаш чоруй барганын чугаалады. Оон №85 Каа-Хем соңгулда участогунга келдивис. Оон даргазы М.Б.Сырбыккай соңгулдага киржип соңгуур ужурлуг 980 соңгукчунун 10 шакка чедир 80-и соңгаан дээрзин дыңнатты. Бис оон чоруур деп турувуста дыка хей аныктар соңгууру-биле бөлүүбиле кел чорлар. Оон халыткаш, Кызыл хоорайның төвүнде Улусчу чогаадылга бажыңында № 13 соңгулда участогунда данзыда соңгуур ужурлуг 1860 соңгукчудан 12 шакка чедир 344 кижини соңгаан болду. Аңаа Анна Ивановна деп 80 харлыг кырган соңгукчудан бир эвес чажыт эвес чүве болза, РФ-тиң Президентизиниң албан-дужаалынче кымны соңгаанын сонуургадым.

— Чажырап чүү боор. В.В.Путинни соңгудум. Ол баштайгы хуусаазынче соңгулдалар үезинде соңгукчуларга чүнү-даа аазаваан болгай. Ол хирезинде соңгудуп алгаш, амыдыралды экижидип, чурттакчыларга, кырган пенсионерлерге, өөреникчи ажы-төлге керек чүүлдерниң шуптузун берип турар-дыр. Амыдырал мурнукузунга көөрдө, экижээн. Өске кордакчылар чонга хей чүүлдер аазааш, чүнү-даа бербейн келген болгай. В.В.Путин бо соңгулдаларда-даа соңгукчуларга чүнү-даа аазавады. А соңгудуп алгаш, амыдыралды оон-даа экижидеринге бүзүрээр мен — диди.

(Уланчыгы 4-кү арында).

МАССАЛЫ-БИЛЕ КИРИШКЕН

(Төңүзү. Эгези 1-2 арынарда).

Оон ырак эвисте күрүне филармониязынын бажынында 11 дугаар сонгулда участогунун даргазы Раиса Аркадьевна Санчат даңзыда бар 1285 сонгукчудан 460 кижини 12 шакка чедир сонгаанын дыңнатты. Найысылдан элээн ыракта Элегес-Аксы суурже сонгулдаларынын ында канчаар чоруп турарын билеп алыр дээш ынаар хаптыгыс. Богда, Элегес хемни кежир туткан көвүргүже чоокшулап олурувуста-ла, хөгжүм-музыка чиртиңейнип дыңналып, "Челээш" садынын чоогунда ойнаан-хөглээн чон кестүп келди. Бир кезек оолдар чагы кырында азып каан демир-хуунга чедер дээш ынаар үнүп, маргыжып турлар. Бир кезек улус шоодай кедип алган чаржып тур. Эскелери хөгжүм адаа-биле "пляскалап" танчылаан, үшкүлери кожамыктап чышкен турлар. Кандыг байырлал бооп турарын ында турарлардан сонуургап айтырдыгыс. Кыш үделгези биле сонгулдалар капсырлажы бергенин Элегес-Аксы суму чагыргазынын даргазы Наталья Сарыг-ооловна Фаскудинова дыңнатты. Ында багай чүү боор, ийи байырлал капсырлажырга, чонга улам хөглүг дээрзин ында херэженнер чөвүлелинин даргазы Ольга Кыргысовна Догдугаш база немежи каапты. А сонгулдалар болуп турар участок мырыңай чанында болду. Аңаа чеде бээривиске, сонгулда комиссиязынын даргазы Елена Викторовна Боровинская хүндүскүнүн 12 шакта-ла список езугаар сонгуур ужурулуг 611 сонгукчунун 310-у сонгуп, 50 хуу ажа бергенин чоргаарал-биле дыңнатты. Ында сонгулда участогунун каасталга, шимелдези безин дыка онза болду. Саваларда олуртуп каан чечектер дыка хей.

Даштыгаа үнүп кээривиске, суму чагырыкчызы чагы бажынче үнер маргылдаага шылгараан Агылбек Чубаков деп тыва оолду шаңнап тур. Бир, ийи дугаар черлерни катай алган оол болду. Бир дугаар чер дээш шаңнал магнитофонну, ийи дугаар чер дээш алганы 5 кг далганы оол көдүрүп алгаш, амырап, сетжил ханган чаныпты. Авазынга ийи белектиг чеде бээр, магальын! Үш дугаар черни Артем Шумаков деп оол алды. Оон еске-даа маргылдааларнын тиелекчилерин шаңнады. Наталья Сарыг-ооловна оон ыңай сонгулдаларга бөгүн кымны-даа мурнай сонгаан сонгукчу Александр Маадыны, чаа бир дугаар сонгуп турар 8 аныяк сонгукчуну шаңнаанын чугаалады. Ол хүн 80 харлаан эң улуг назылыг сонгукчу Александр Лопсанович Кошкар-оолга бажынынга сонгудуп барбышаан, тускай белекти база тывысканнар болду. Кыш үделгези биле сонгулдалар душ бооп капсырлажы берген. Элегес-Аксы суурнун чурттак-

чылары сонгулдаларга-даа, байырлалдарга-даа черле идепкейлиг улус дээрзин дарга дыңнатты. Оон бир херечизи – чоокта чаа Кызыл кожуунга болгаш чараш кыстар мөөрейинге ол чер-чурттуг Саглай Борисовна Ооржак алганын улуг өөрүшкү-биле чугаалады. Кежээкинин 15 шак 18-те Сукпак суурга келдивис. Ында чоннун 70 хуузу сонгупкан болду.

Март 14-те РФ-тин Президентизинин албан-дужаалыг сонгулдалар идепкейлиг байдалга эрткен. Чон сонгулдалар деп чүл дээрзин эки билер апарган болгаш, аңаа массалы-биле киржир апарган.

Борис ОНДАР.

В.БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ ТЫРТ-тырган чуруктары.

КЫЗЫЛДЫҢ ЛЕНИНСКИЙ № 9 СОҢГУЛДА УЧАСТОГУНГА март 14-те, сонгулдалар хүнүнүн дүш сөөлүндө 4 шак үезинде, 1427 кижини сонгаан, а кежээкинин 6 шак ажа бергенде даңзыда кирген бүгү-ле сонгуп болур эргелиг кижилернин 78 хуузу азы 1848 кижини бадылаашкынардын берген. Ниитизи-биле ол сонгулда участогунда 2369 кижини ады даңзыда киргенин комиссиянын даргазы Вадим Геннадьевич Пупышев онзалап демдеглээш, ол сонгулда участогунга сонгулда долзу-биле эртер ужурулуг дээрзин дыңнатты.

Алыс чурттап турар девискээривис-даа ол ыңчаар болгаш, сонгулда болган санында оон чыдып калбайн, эртежи-ле ынаар барып сонгуур чаңчылдыг бис. Пат-ла арыннарын таныр апарган сонгукчу эш-өөрлерим, кырган, чалы таныш кожаларым-биле амыр-менди солчуп, удур-дедир байыр чедиришкеш, хоойлу езугаар айтырып болур эргем барын барымдаалааш, кымнын кым дээш бадылаанын, сонгулдаларга хамаарыштыр бодалдарын база бо удаада сонуургаан мен. Оларнын аразында Чадаана чурттуг Кима Сенмитовна Монгуш сонгулдаларга бодунун хамаарылгазын мынчаар илереткен: "Бо хире назылап келгеш, кандыг даргаларны сонгувадым дээр. Черле сонгулдан чыда калбас улус бис. Чүге дизе бистер, хоочуннар, аныяктар мурнунга боттары-вис идепкейвис көргүспес болзувусса, оларнын мурнунга кандыг үлегер-чижектег болур бис. Ам безин бүдүн улуг Россиянын Баштынын сонгууру дээрже, бедик хары-салга-дыр. Ынчангаш кир бижидилгем аайы-биле бодум чуртумга барып бадыладым, ам бо бертен-не чедип келгеш, уруумну эдерип, №1 республика эмнедгезинин санитарказы Шончалай Куулар-биле келиримге, ол мында кээп сонгуп турары бо. Кымны сонгуурун шагда-ла өгүлевиске дугуржуп каакан улус бис, ыңчангаш Путин дээш бадылаашкынарывысты берип турары-вис ол. Чон-биле ажылдап өөрөнген, черле ажылдап турган болгаш, ажыл-агыйнын ужу-бажын биле берген дарга-дыр, ыңчангаш черле дөргүл-терелдеривиске-даа ону деткир деп сүмелээн улус.

Бо удаада сонгулдага чоннун хамаарылгазы мурнунда сонгул-

далардан эки, идепкейи улуг-дур дээрзин Вадим Геннадьевич немеп чугаалады. Сонгулда участогундан дашкаар боттарынга барып бадыла-дырын кирген 40 ажыг билдириш-кин бар. Оон иштинде түр када хоругдарынын изоляторундан безин 8 кижини дилегни кирген. Сонгулда участогунун шавар хаяржаа 7 шакка чедир ийи дугаар чоруп турар болду. Эртенгинин 8 шактан эгелеп кээп сонгуп турар хамаатылардан харназын аайы-биле алырга, колдуу-ла — пенсионерлер. Алыс чоннун сагыш-сеткили оожургалдыг. А дайын киржикчизи Март-оол Монгуш бодунун үнүн Хакамада дээш берген. Аңаа хамаарыштыр бодунун бодалын ол чүгле оң программазы дээш эвес, а кордакчылар аразында чаңгыс-ла херэжен кижини, ол-даа болза, саны арбын болзун дээш бадылаан.

Сонгулдалар болуп-даа турза, аңаа хамаарылгазы ыңдыг-ла эвес, сонгуп баарында чалгаараар, "мен чогулда-ла сонгулда эрте бээр чорду" дээр сагыштыг кижилер база ол участоктан арбын болган. А сөөлзүредир кээп сонгуп турарларнын аразында эң-не идепкейли-лери ТКУ-нун студентилери болган. Физматтын 8-ки курсчузу Чодураа Кол бодунун шилилгезин Путин дээш берген. Чодураа онзагай чүвеге-даа таварышпаан, стипендиязы-даа ыңдыг кончур кылдыр еспээн, чүгле чаңгыс чер-чурттуу Шойгуга-ла чоргааралын илередиксеп турар. Бир эвес шилип алган кижизи — Путин эрте берзе, өөредилгеге болгаш еске-даа билиг-мергежил солчуушкуну кылыгы-биле чүгле чурт иштинге эвес, а даштыкы чурт-биле харылзааны калбартырын манап турар.

Чымысмаа МОНГУШ.

Найысылалдын **РОВЕНСКАЯ КУДУМЧУЗУНДА 26 ДУГААР УЧАСТОК СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНГА** хоорайнын Сукпак суур уунда кедээр элээн каш тарамык кудумчуларнын, дачаларнын чурттакчылары база Тыванын күрүне университетинин чаа хоорайжыгажынын чурттакчылары хамааржып турар. Ук сонгулда участогунга 1826 кижини сонгуур ужурулуг. Аңаа эртенги шактарда сонгукчулар эң хей болган. Ылаңгыя 10-11 шак аразында.

Ол үелерде чон үзүктелиштин чок улай-улай шуужуп турган. Боттарынын шилилгезин кылып каакан аныяк-чалы сонгукчулар хуу сайгарлыкчы Е.И.Шоминанын "Пышка" хлеб быжырар черинин белектээн амдангыг аш-чемин садып ап чанып турганнар. Удаваанда оларга 4 автобус студентилер база немешкен.

РФ-тин Президентизинин сонгулдаларынга 26 дугаар сонгулда участогунун аныяктары идепкейжи чоруун көргүскеннер. Кежээкинин 6 шакта ук сонгулда участогунга 760 кижини бадылаашкына киришкен, оларнын барык 50 хуузу аныяктар болуп турар. Күрүне Думазынын

сонгулдаларынын үезинде база-ла аныяктар идепкейжи болганын демделеп каары өөрүнчүг.

Күрүне Думазынын депутаттарынын сонгулдаларынга ук сонгулда участогунун киржилгези 47 хуу болган болза, бо удаа кежээкинин 6 шакта сонгукчуларнын 41,6 хуузу сонгаан болуп турар. Шак орайтаан, автобустар маңнаары ховартаан-даа болза, сонгукчулар уурук-сууруктап келбишаан. Декабрь айда эрткен депутаттар сонгулдаларынга киржилгенин санын ажар барымдаа ам-даа бар-дыр дээн бодал-биле оон чоруптум.

Чойганмаа САТ.

Эртенгинин 8 шакка 15 хире минута четпээн турда, Улусчу чогадылга бажынында **ХООРАЙНЫҢ № 13 СОҢГУЛДА УЧАСТОГУНГА** чеде бердим.

Сонгулда эгелээр шакты манаан 18 хире кижини шагда четкилеп келген боттарынын хамааржыр кудумчуларынын аттарын бижээн адрестер дужунда турупкан турлар. 8 шак хаптары билек оларнын аразында эмчи сестразы Валентина Пак бир дугаар сонгулда бюллетенин ап танышкаш, сонгулда хааржаанче султу. Участок сонгулда комиссиязынын даргазы Саадак Очур-ооловна Салчак бирги сонгукчуга байыр чедирип, белекти холунга тутсуп берген.

№13 участоктун ниити сонгукчуларынын ортумак саны 1965 хире кижини. Эртенгинин 10 шакта бирги медээ-биле алырга, оларнын чүгле 6 хуузу азы 125 кижини сонгаан, а 14 шакта ол сан 33 хууга чедип, 643 кижини сонгуп каапкан. 16 шакта сонгукчулар 43 хууга сонгаан. Кежээ 19 шак чедип турда, ол-ла

сонгулда участогунга чеде бээримге, сонгулда комиссиязынын секретары Аяна Делгер-ооловна Чооду мынча диди:

— Чоокта чаа 18 шакта ТР-нин Төп сонгулда комиссиязынче бергенивис медээ-биле алырга, 921 бир кижини сонгуп, сонгукчуларнын 46 хуузу бадылап каапты. Сонгулда төнгүжеге чедир ам-даа үе бар-дыр. Ынчангаш 50 хуу ажа бээр дээрзинге идегеп тур бис.

Шынап-ла, кежээки шакта чоннун кээри үзүктелбейн, шуужуп кээп-ле турду. Черле ыңчаш бо участок сонгулда комиссиязынын ажыл-даарынга шулту чүүл таарыштыр тургустунган, шагдаа ажылдакчылары, хайгааракчылар боттарынын даанган ажылын кылып олурар болду.

Римма ЧАВЫНЧАК.

ЭКОНОМИКАНЫҢ БОТТУГ СЕКТОРУН ДЕТКИИР

Март 5-те ТР-ниң Чазаның калбак хуралына 2004 чылда республиканың экономикасына инвестиция чээлинин үндэтинеринге хамаарыштыр Тываның банкыларының хөреңгизин ажыглаарының хемчеглерин бадылаан доктаалды хүлээп алган.

Доктаал телевилелин сайгарып чугаалажып тургаш демдеглээни болза, 2000 чылдан эгелээш чээлинин хемчээли турум өзүлдеги бооп кел чыдар. Эрткен чылын республиканың банкылары 636 млн. рубльдин чээлинин берген азы ооң мурнунда турган чылдык биле деңгээрге, 1,5 катап өскөн. Ооң 75 хуузун экономиканың баазалыг адырларынче чоруткан, ылаңгыя үлетпүр, садыг болгаш ниитиниң чөмөнчилге черлеринче.

Хүлээп алган доктаалда республиканың кожууннарына банкыларның чаа офистерин ажыдары көрдүнгөн болгаш, юридиктик албан черлеринге база хуу кижилерге чедирип турар банк ачы-дузаның четкизин калбартыр, чурттакчы чонунун ипотекалыг чээли алырының хемчээлин 30 млн. рубльге чедирерин көрүп турар, амгы күштүг болуп турар хоойлужу-дуганың хемчээлинге дүүштүр чээли бээриниң чорудулгазын бөдүүнчүдөр.

Инновация болгаш инвестиция телевилелдериниң даңзын ажылдап кылган, ында Улуг-Хем ыйгылаажының хөмүр-дажының энергия-химиктиг болбаазырадылганын үлетпүрүн дуржулгазынга дүүштүр тургузары, "Тыва кобальт" комбинаттың техногенниг боктары болбаазыраткаш, оон арыг металлды алыры, Ээрбектин

чер адаанда өрттенип чыдар хөмүр-дажының синтез-газын чылыг энергетиказынга ажыглаары болгаш агроүлетпүр комплекстеринге күштүг чылыг системанын курлавырын тургузары, Кызыл-Даштыгның коргулчун-цинк казар байлаан болгаш Улуг-Танзектиң тантала, ниобия казар байлаан ажыглаарын ажылдап кылыры, ажыгдал ыяшты хандыр болбаазырадырының бичежек комплекзин тургузары, Тываның хөдөринге туристичи ачы-дуза четкилерин сайзырадыры дээш, өске-даа чүүлдер кирип турар.

ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы А.В.Брокерке болгаш ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы — Саң-хөө яамызының сайыды Р.С.Баянга кирип келген телевилелдерни өөренип көргөш, республиканың Чазак хуралына чугаалажып көөрү-биле кирип кээрин дааскан. Чазак Даргазының оралакчызы — ТР-ниң Саң-хөө яамызының сайыдына бүдүрүлгелерниң, организацияларны болгаш чурттакчы чонунун 2004 чылда 840 млн. рубльге чээли алырының чагырларының даңзын белеткээрин дааскан.

Хүлээп алган доктаалдын күүселдезин боттандырар сорулга-биле март 9-та Р.С.Баян "Тыва Республиканың чонунун банкызы" АБ ажык акционер ниитиледдин удурутулгазы-биле ужурашкан. Республиканың инвес-

тиция программазын боттандырарына банк системазының ролунуң өзүп ораарын демдеглээн болгаш банкыларның кол сорулгазы болза, экономиканың боттут секторунга, биче бизнеске деткимчени бээри болур, ооң хөгжүлдээ, бодунуң ээлчээнде, үндүрүг онаарының баазанын калбартырынга чедирер болгаш чурттакчы чонунун орулгазы улгадыр дээрзин Радислав Санаевич демдеглевишаан, банкының удуртукчунуң бөгүнгү ажыл-чорудулгазын болгаш келир үеде планын чугаалап бээрин дилээн.

"Чонунун банкызы" ААН-ниң президентизи В.В.Искаковтун Чазак Даргазының бирги оралакчызына чугаалааны болза, 2003 чылдың сентябрь 1-ден эгелээш банкының ажылынга тодаргай өскөрүлүшкүн болган. Акцияның үшкү эмиссиязын парлап үндүргөн соонда, устав капиталы хенертен 4 млн. рубльден 7,5 млн. рубльге чедир өскөн. Эрткен чылын сентябрь 1-ге чедир банк 15,1 млн. рубльдин чээлинин берген болза, бо чылдың январь 1-де ниити берген чээлинин түнү 55 млн. рубль чедип турар. Эрткен чылын ниити берген чээлинин хемчээли 24 млн. рубль болган.

— Бистиң бодап турарымыс-биле алырга, чыл төнчүзүңге чедир — дээш, Владислав Владимирович улаштыр: — чээлинин хемчээли 80 млн. рубльге планнаттыгын турган болза, ол 100 млн. рубль чедер боор деп чугаалаан. Банкыда быжыгып тургустунуп келген байдал салган акшаның хуузун кудуладыр арганы берип турар.

Эгезинде бис чээлини чылдың 36 хуузунга берип турган болзувусса, ам 24-30 хууда келдивис. Онда бүзүрелдиг дээн клиентилерге акша салышкынын 18 хууга чедир бадырып тур бис. Акша салышкынын хуузун бадырыптарга, бүдүрүлгеге бодунуң орулгазын улгаттырар арга тыптып кээр. Чээли бээриниң хуусаазы база узаар. Акцияны үндүргенинден кирген 1 млн. рубль-биле банкыга чаартылгалар кылырынга болгаш дериг-хөрекселдер садып алырынга ажыглаан. Ооң түннелинде банк системазының амгы автоматиказын шингээтип алганындан клиентилерниң телевин эрттирери дыка дүргөн болу берген, хол-биле кылыр ажылдар кызырылган болгаш шилчидилге системазын электрон-нуг санаашкын-биле чорудуп турар. Ооң түннелинде бистиң банкыны ажыглап турар кижилерниң саны көвүдээн.

Бистиң коллективтиң чоокку үеде планында — банкының четкилерин кожууннарга тургузарын көрүп турар бис. Бо чылын бир дугаарында, "Чонунун банкызы" ААН-ниң офистерин Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Ак-Довурак, Чадаана болгаш өске-даа кожууннарга ажыдары көрдүнгөн. Банкының ажыл-чорудулгазы республиканың алдын артыкшылын сатканындан кирген акша кайнаар барып турар деп будулгаазынын айтырыгын көдүрүп турар кижилерге төлептиг харыны берип турар. ТР-ниң Чазак банкының акционерлериниң бирээзи болгандар, ол акша банкының устав капиталынче

кирип турар болгаш республиканың чаагай чоруу, ооң экономиказының хөгжүлдээ, чурттакчы чонунун амьдыралын экижидер дээш ажылдап турар. Мээң болгаш кады ажылдап турар өөрүмнүн ажыл-чорудулгазынга янзы-бүрү чугаалар турза-даа, ол бистиң ажылымыска шаптыктабайн турар. Эрткен чылын банк орулгалыг ажылдаан, республика болгаш хоорай бюджетинче дыка хөй акшаның үндүрүп шилчиткен. Моон сонгаар орулганың өзүлдээ улгадыр дээрзинге бүзүрээр мен, кожууннарга офистерни ажыдар, банкының ачы-дуза чедирилгезин калбартыры — чүтгө банк ажылдакчыларынга эвес, а клиентилерге болгаш ниити республикага ажыктыг болур дээрзи билдингир. Социал угланьышкының ачы-дуза чедирилгезин хөгжүдери көрүп турар бис, кобилейлиг хемчеглерниң белеткелинге болгаш эрттиреринге төлептиг киржирин планнаан. ТР-ниң Чазаның доктаалын банкының удуртулгазы кончуг кичээнгейлиг өөренип көрдүвүс, чамдык инновация болгаш инвестиция телевилелдеринге чээли бээринге белен бис.

Ужуражылганың түннелинде кады чугаалажышкындан билдингени болза, "Чонунун банкызы" ААН-ниң ажыл-чорудулгазы ТР-ниң Чазак биле Межпромбанкының Тывага банк системазын сайзырадыр талазы-биле дугуржулгазынга долузу-биле дүгжүп турар болгаш ажыктыг түннелдерни берип эгелээн.

Юрий СУЧКОВ.

КАДРЛАР ШЫНАРЛЫГ БОЛУР УЖУРЛУГ

Эрткен пятницада ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы Ш.В. Кара-оол республиканың кожууннарында кадр ажылының чорудулгазына хамаарышкан селектор хуралын эрттирген. Хуралдын даргазы кожууннара экономикагы угланьышкын талазы-биле кадрларге эвээш кичээнгей салып турарын демдеглээш, бо талазы-биле ажылды күштелдирерин негээн.

Республикада сөөлгү үеде тудуг-септелге ажылдары кончуг дүргөн сайзырап турар хиреде, инженер-техник мергежилдиг үндэтин кадрлар кончуг эвээш. Кадр политиказы, эртем болгаш өөредилге черлериниң сайыды Л.Ш. Ондарның чугаазы-биле алырга, эрткен чылыг абитуриентилерден Тывага кончуг хөректүдү, ачы-дуза чедирилгези болгаш энергетика факультеттеринче кирер күзелдиглер кончуг эвээш болганындан хайыраан бюджеттиг өөредилге олуттары хилис барган.

Бо чылын амдызында үш чүс ажыг кижиге дээди өөредилге черлеринге өөренип чөпшээрел чедип алдынган. Эрткен чылын 1,5 муң ажыг кижиге дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче кирип алган. 2004 чылда база оон эвээш эвес сургуулдарны өөредип чоргузар. Бо хонуктардан эгелеп республикага кээп, кирериниң шылгалдаларын хүлээп алырынга чөпшээрешкен өөредилге черлериниң даңзызын "Шын", "Тувинская правда" солуннарынга парлап эгелээр.

ТКУ-нун ректору Н.Г. Дубровский кожууннара башкыларның чедишпезин барымдаалааш, үжен кижини өөредилге килдистериниң дилээ-биле хүлээп алырын аазаан. Чыл бүрүде башкы мергежилни хөй кижиге чедип ап турзажок, тыва, орус, даштык дылдар, информатика, химия, физика башкылары суурларда

чедишпес болуп артыпшаан. Кол чылдагааннарның бирээзи — доозукчуларның көдээге ажылдаар хөңнү чогу, янзы-бүрү чылдагааннар-биле хоорайга артып, мергежилниң аайына дүүшпес ажылдарга ажылдап артып турары. Оон ыңай чамдык кожуун чагыргалары анык специалисттерни чурттаар бажың-биле хандырып шыдавазындан тус черниң анык-өскени тускай эртемниг башкылар, эмчилер дузазынга чединмейн турар.

Өөредилге сайыды П.А. Морозов бодунуң яамызының кадрларының шынар талазы-биле анализин таныштырган. Башкыларның үштүн бир кезини ортумак эртемниг, олар куш-культура, информатика, харын-даа дыл эртемнерин өөредип ажылдап турарын дыңнаткан. База бир кол кичээнгей угландырар айтырыг — тыва дыл, чогаал башкыларының чедишпес апарганы. Орус дыл, чогаал башкылары база-ла чедишпес, хөй нуруу-зунда пенсия назлыг кижилер ажылдап, неделяда эрттирер кичээлдериниң нормазын ийи-үш катап ажыр ажылдап турарын дыңнаткан.

Селектор хуралын түңнел тура, оралакчы премьер Ш.В. Кара-оол кожуун, муниципалитеттер чагыргаларына кадрлар айтырынынче, оларның шынар талазынче улуг кичээнгейни угландырарын шыңгыы дааскан.

Альберт ХОМУШКУ.

Хоойлужудулга палатазында

ХООЙЛУЛАРДА ӨСКЕРИЛГЕЛЕР

Март 10-да ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ээлчеглиг бешки хуралы болуп эрткен.

Федералдыг хоойлужудулга езугаар республиканың "Чурттакчы чонун болгаш девискээрни бойдустан болгаш техногенни онза байдалдардан камгалаары", "Күрүне албанының дугайында", "Туризм дугайында", "ТР-ниң чурттакчы чонунун санитарлыг-эпидемиологтуг экижидилгезин дугайында", "Муниципал албан-хөректү дугайында" болгаш "Долгандыр хүрээлел камгалаалының дугайында" деп хоойлуларже өскертилгелерни кириген.

Үшкү номчулгага РФ-тин Пенсия фондузунун республикада килдистериниң болгаш албан медицина камгаладылганының республикада фондузунун бюджетиниң күүселдезин бадылаан. РФ-тин Пенсия фондузунун Тыва Республикада эгелели бюджетке көрдүнгөн турган 1 миллиард 525 миллион рубльдун орулгаларын болгаш чарыгдалдарын күүсеткен бооп турар. Республикада албан медицина камгаладылганының фондузунун бюджетиниң күүселдезин, ол дээрге 208 миллион 689 рубль орулга, 204 миллион 484 рубль чарыгдалдар-дыр, палатага "эки" деп үнелээн. Күүседикчи дирекцияның ажыл-чорудулгазын хынаар фондузун баштаар чериниң ажылын депутаттар "багай" деп санаан. Кадрлар талазы-биле чаартылгалар кылып турарындан ТР-де албан медицина камгаладылганының фондузу бо хүннерде удуртукчу чок болгаш хуралдарны доктаамал эрттирбейн турар, ол байтык фондузун баштаар черинге бюджет күүселдезиниң отчету бадылаттынмаан бооп турар.

Сессияга депутаттар республиканың "Организацияларын эт-хөреңгизинге хамаарыштыр

үндүрүтүлгелер дугайында" деп хоойлузунче баштайгы өскертилгелер кирген. Россияның Үндүрүтүлгө кодексин езугаар ол үндүрүтүлгө регионнар үндүрүтүлгелериниң санынче кирген болгаш бо чылдың январь айдан эгелеп Тывага күштүг апарган.

Кириген өскерилге шажынчы организацияларга дорт хамаарылгалыг. Россияның Үндүрүтүлгө кодексин езугаар олар шажынчы ажыл-чорудулгазынга хамаарылгалыг эт-хөреңгиде эвээш үндүрүтүлгө төлөөс бооп турар. Ол даңзыже хүрээлел, дуганнар, шажын эдилелдери кирип турар. Артка эт-хөреңги (дузалал ажыл-агый, автомашиналар, компьютер техниказы) бо чылдың январьдан эгелээш үндүрүтүлгө онаажыр апарган. Хүрээниң болгаш православ дуганының чылда төлөөр үндүрүтүлгө он-он муң рубль бооп турар. Республиканың Камбы-ламазы болгаш православ дуганын Буян-дужаалды хоойлу үндүрүтүлгелеринден республиканың бүгү-ле шажын организацияларын эт-хөреңгиде эвээш үндүрүтүлгө хостаарын дилээн. Депутаттар ол дилегни чөптүг деп көргөннөр, ынчалза-даа бо өскерилгени республиканың Чазак-биле сүмөлөшкөш, шажын организацияларының мооң мурнунда чылдарда эт-хөреңгиде эвээш үндүрүтүлгө хостатканын өөренип көргөш, кириген турган бооп турар. Россияның чамдык регионнарында шажынчы организациялар үндүрүтүлгө бо хевиринден долузу-биле хостатканын демдеглөөс аргажок.

Сессияга республиканың 2004 — 2006 чылдарда тускай сорулгалыг "Тываның урутлары" деп программаны бадылаан. Ук программа "Россияның урутлары" деп программаның кезин

болгаш республиканың база федералдыг бюджеттен акшаландырышкынын алыр бооп турар. Бо программа тускай сорулгалыг программалар аразындан акшаландырышкын талазы-биле чедимчелиг программаларның бирээзи дээрзин айтыр апар: чоокку үш чылда республикадан олче 6 миллион 575 муң, а федералдыг бюджеттен 34 миллион 530 муң рубльду киририн планнап турар. Бадылаттынган программаның ишинде "Салым-чаяанныг урутлар", "Назы четпээнериниң хайгаарал чок чоруун болгаш кем-хөректү үлгедирин болдурбазы", "Өсүс чаштар", "Инвалид урутлар", "Урутларның болгаш элээдилериниң ажылга хаара тударын, дыштанылганын болгаш кадыын экижидериниң организациялары", "Сонгу чүктүн урутлары" деп алды программа кирип турар.

Мындыг янзылыг программалар социал чергелиг нарын айтырыгларны күрүнениң талазындан деткириниң магальдалы болуп турар. Республиканың чаштарының кадынын байдалы берге байдалда турар дээрзин программаны ажылдап кылган кижилер демдеглеп турар. 2003 чылдың январь 1-ге чедир эмчилер бригадазы республиканың чаштарының 96 хуузун шинчип көргөн бооп турар. Оларның 67 хуузу кадында өскөрүлүшкүн-нерлиг, а школачыларның 70 хуузунун кады багай болган. Урутларның дыштанылганын болгаш кадыын экижидериниң организацияларына республиканың бюджетинден 2 миллион 200 муң, инвалид урутларның деткимчезинче — 460 муң, "Сонгу чүктүн урутлары" деп программаже 1 миллион 200 муң рубльду үндүрери көрдүнгөн.

ТР-ниң УХ-ниң XII-ниң парламаны албан.

Бо чылдың февраль айның төнчүзүндө Бүгү-россияның орук ажыл-агыйының жылдакчыларының орук тудуунун талазы-биле 2003 чылдың түннелин үндүргөн хуралы Татарстан Республиканың найысылгалы Казань хоорайга болуп эрткен. Ол хуралга бистин республикадан ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы С.А.Барыбин, федералдыг автоорук "М-54 Енисейниң" начальниги С.С.Санаа, "Тыва автоорук" эргелелиниң начальниги Д.Ч.Ондар олар киришкеш келгенер.

Бо хуралга онза кичээнгейни РФ-тиң Президентизиниң "Россияның оруктары" программазын 8 чыл иштинде канчаар күүседип келгениниң түннелин үндүргөн. Ол чылдарның иштинде 64 муң км автомобиль оруктарын чаартып кылган, азы өскээр чугаалаарга, бир чылда 8 муң км автооруктар кылдынып турган. 2003 чылда Россияның автоорук албаны-биле керээлиг ажылдап, бүдүрүлгелер, федералдыг автооруктарга кылгыр ажылдың планын 103,5 хууга күүсеткен. Эң онзагай болушкуннарның бирээзи — Чита —

— Бир дугаарында, Бүгү-россияның орук ажыл-агыйы жылдакчыларының чыл түннелин үндүргөн хуралы чүге чурттуң найысылгалы Москвага эвес, а Казаньга болуп эрткен, мону кысказы-биле тайылбырлап көрүңер, Даңзын-оол Чалзапович?

— Татарстан Республика — РФ-тиң эң улуг, бай-шыырак субъектилериниң бирээзи, ында орук ажыл-агыйы дыка сайзыраан чер чорду. Ону биске таныштырып көргүзүп турду. Ийи талазында, бо республика эрткен чылын тургустунганындан бээр бир муң чыл болган юбилейин база демдегледип эрттирген улус болду. Анаа болган хуралга РФ-тиң транспорт сайыдының бирги оралакчызы, күрүнениң федералдыг орук албанының удуртукчузу О.В.Скворцов "2003 чылда орук ажыл-агыйының түннелдери болгаш 2004 чылда орулгалар дугайында" илеткелди кылды. Татарстан Республиканың Чазак Даргазы Р.Минниханов байыр чедирип, чүве чугаалаан. Илеткелдин түннели-биле санал-онал солчулгазы болуп, федерация деннелинге шийтпирлээр элээн чидиг айтырыгларны субъектилерниң орук ажыл-агыйының удуртукчулары тургузуп турду.

— Эң-не кол айтырыгларга кысказы-биле доктаап көрүңер.

— Кол айтырыгларның бирээзи — акшаландырышкын айтырыгын тургускан. Эрткен чылдың январь 1-ден эгелээш автоорукту ажылгааны дээш үндүргүчү база автотранспорт ээлеринден ап турган үндүргүчү дүжүрүп каапкан. Ооң орнунга 2003 чылдан эгелээш нефтепродуктулар акцизинден, транспорт болгаш чер үндүрүүн тургузуп каан. Россияның субъектилериниң хей кезинге бо үндүрүлгелерниң чыылдазы кончуг эвээш болган. Бистин автоорук эргелелинге нефтепродуктулар акцизинден 26 млн. рубльди чыыр

тургаш, чүгле 17 млн. рубльдин үндүрүү кирген.

Ол-ла хуралдың түннели-биле чугаалажып кээрге, федералдыг бюджет-биле акшаландырып турар федералдыг автооруктарның ажылы эки болган, субъектилерниң бюджет-биле акшаландырып турар, чижээлээрге, бистин "Тыва автоорук" эргелели ышкаш орук ажыл-агыйларының ажылы багай болган деп хуралга демдеглээн. Айтырыг мынчаар тургустунуп кээрге, ол талазы-биле чаа чурумну тургузарын шийтпирлээн. Нефтепродуктуларның акцизтер чыылдазын субъектилер аайы-биле чыырын соксаткаш, ооң шуптузун чаңгыс төпке Москвага чыырын дугурушкан. Регионун (девискээрниң) орук хемчээлин, нийти автотранспорттун саны-биле нормативти тургускаш, ол езугаар субъектилерге үлөп бээрин шийтпирлээн. Ол талазы-биле мен борта мындыг чижекти кирип көрейин, 2003 чылдың январь, февраль айларда бистин орук ажыл-агыйына акцизтер чыылдазындан 772 муң рубль кирген турган болза, бо чылдың баштайгы ийи айында ооң чыылдазы дээш Москвадан 11 млн. 148 муң рубль чедип келди, чаа чурумга дүүштүр ажыл башкарып олары оон-на билдингир.

Оон ыңай ол хуралга бир дугурушкан айтырыг, девискээрлерниң орук четкилериниң нийти хөгжүлдээн көрүп тургаш, Россияның бюджетинден акшаландырып айтырыгны кириген. Ынчап кээрге, бистин республика ышкаш девискээрлерге деткимче улуг болуп ужурулг.

— Россияның девискээринде бай регионнар база дотацияда турар акша-төгөрикке чединмес регионнар

база бар болгай, бо айтырыгны канчаар шийтпирлеп турары, Даңзын-оол Чалзапович?

— Ам херек кырында көрүп кээрге, бай регионнарда орук ажыл-агыйы дыка хөгжүп турар чүве-дир. Ол Татарстан Республиканың чижээнден көстүп турду. РФ-тиң девискээринде чединмес байдалда 40 субъект

"Тыва автоорук" эргелелиниң начальниги Даңзын-оол Ондар.

бар, ооң иштинде бистин республика база кирип турар. Ынчап кээрге, бо хуралга дугурушканы болза: субсидияларны болгаш субвенцияларны үлээрге, регионнарның орук ажыл-агыйының хөгжүлдээн өөренип көөр болган. Мооң мурнунда чылдарда "Тыва автоорук" эргелелиниң бюджетинге чаа техника садып алып акша шуут көрдүмзөн турду, бо чылдың бюджетинде чаа техника садып алырынга 5 млн. рубльди тускайлап берген. Эки талаже эргилденин көстүп кел чыдары ол.

Дотацияда турар субъектилерниң үндүрүг чыылдазынче

Хабаровск аразында Приморье болгаш бүдүн Ыраккы Чөөн чүк-биле харылзажып дорт автоорукту ажылгалга киригени болуп. Ооң ажылдышкынынга РФ-тиң Президентизи В.В.Путин киришкен.

Ооң-биле чергелештир бо хуралга Россияның орук ажыл-агыйында тургустунуп келген кончуг чидиг айтырыгларны сайгарып чугаалашкан. Экономиктиг реформаның үезинде тургустунуп келген нарын айтырыгларны чөптүү-биле шийтпирлээринге РФ-тиң транспорт сайыдының бирги оралакчызы, күрүнениң орук ажыл-агый албанының удуртукчузу О.В.Скворцов, Федерация Чөвүлелиниң кежигүннери, Күрүне Думазының депутаттары, РФ-тиң Президентизиниң федералдыг округтарда бүрүн эргелиг төлээлери, РФ-тиң субъектилериниң удуртукчулары киришкен.

Бүгү-россияның орук ажыл-агыйы жылдакчыларының чөвүлел хуралынга киржип чораан "Тыва автоорук" эргелелиниң начальниги Даңзын-оол Чалзапович ОНДАР-биле ужуражып, кыска чугааны кылдым.

онза кичээнгейни угландыраары бо хуралга база айыткан, ылаңгыя транспорт үндүрүүн эде көөрүн сүмелеп турду. Бистин республиканы ап көөрге мындыг: чийк машиналар транспорт үндүрүү дээш 300-400 рубльди төлөп турар, өске девискээрлерде ол оон 2-3 катап хей боор чүве-дир. Келир чылдың бюджетинге транспорт үндүрүүн эде көөрүнче кичээнгейни угландыраар апаар бис. Федералдыг орук албанының баштай боттарынар акша-төгөриктиң чыылдазынче улуг күштү салып тургаш, ооң соонда — айтырыг тургузунар деп турары база чөптүг.

— Күрүнениң федералдыг орук албаны орук ажыл-агыйының хөгжүдөр талазы-биле деткимчени бээрин чаа чурумга дүүштүр тургузуп эгелээндир, ажыл-ижиңерге кандыг чаартылгаларны мурнады көөрүн бодал турар силер?

— Бо хуралга бир онзагай демдеглээн чүүл болза, Россияның девискээринде машина-техника көвүдөп турар, а автооруктун хөгжүлдэи чыдып каап турарын айтырдым. Бо чылдан эгелээш бюджет харылзааларының айтырыглары база ескерилген: федералдыг, республика, кожуун, суму бюджеттери кылдыр тургустунган. Бо бюджеттерниң кайы-даа деннелинге ол девискээрлерниң орук ажыл-агыйының хөгжүдөр акша көрдүнгөн турар ужурулг.

Үндүрүлгелер талазы-биле чамдык чүүлдерни эде көөрү чугула аларган. Автоорук күрүне өнчүзү болуп турар. Автоорук эргелелдери өнчү үндүрүүн төлөп турар, чүгле бистин эргелелде безин ол үндүрүг 24 млн. рубль чедип турар. Ооң-биле чергелештир чер үндүрүүн база төлөп турар бис. Бо үндүрүлгелерден орук ажыл-агыйларын хостаарының дугайында айтырыгны бо хуралга база чугаалашкан.

Ажылывыстың кол угланышкынынга кылып турар

автооруктарны шынарынче кол кичээнгейни угландыраар апаар бис. Оруктун шынары эки болуп болза, ооң ажылгалы үр болуп. Ийи дугаарында, телевизелдерниң шынарын экижидери болгаш сөөлгү үениң чаа технологиязын ажылгаары болуп.

— Түннелинде чүңү чугаалап болуп силер, Даңзын-оол Чалзапович?

— Бо хуралдың кол угланышкыны РФ-тиң Чазаның чорудуп турар экономиктиг политиказынга дүүштүр чоруткан. Ынчап кээрге, 2025 чылга чедир "Россияның оруктарының стратегиязы" программаны ажылдап кылып сорулганы салган. Бо айтырыгны РФ-тиң Чазаның хуралынга чугаалашкан. Бис база республиканың иштики автооруктарының 2025 чылга чедир хөгжүлдэиниң планын ажылдап кылып бис. Автооруктар эки турар болза, чурттуң экономиктиг хөгжүлдэинге кол ролду ойнаар апаар. Бөгүн Россияның автооруктарында байдал ыңдыг-ла эки эвес. Бир чылда Россияның автооруктарынга 300 муң кижиге өлүп турарын чугаалаарга-ла, четчир.

Хурал Россияның эрге-чагыргазының бүгү деңнелиниң төлээлериниң киришкени-биле кончуг бедик деннелге эрткен. Тургустунган айтырыгларны чөптүү-биле шийтпирлээри чеди алдынган деп болуп. Ылаңгыя онзалап демдегледип каар чүүл болза, субъектилерниң орук ажыл-агыйларының удуртукчуларының тургускан айтырыгларына кончуг кичээнгейлиг болуп чорду. Тургускан негелделер колдуу хандырылган, а чамдыктарын федералдыг деңнелге өөренип көөрүн шийтпирлээн.

Бо талазы-биле бодумнуң чамдык бодалдарымын март 17-де "Тыва автоорук" эргелелиниң чыл түннелин үндүргөн хуралына чугаалап, бо чылын кылып ажылдарывысче тодаргай сорулгаларны салыр апаар мен.

Сергей ХЕРТЕК.

АПТЕКА, ЭМ АЙМАА БОЛГАШ КАДЫКШЫЛ

Эрткен неделяның төнчүзүндө Улусчу чогаалдыга бажыңыга ТР-ниң Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр талазы-биле яамызы медицина ачы-дузаны болгаш аптека бизнениң төлээлери-биле ужуражышкынны организастаан. Анаа кадык камгалал адырынга биче сайгарлыкчы чорукту хөгжүдериңиң айтырыгын сайгарып чугаалашкан.

Бо күнде чуртта эң-не чидии-биле тургустунуп келген айтырыгларның бирээзи — чурттакчы чонун эм-биле хандырылгазы деп республиканың кадык камгалал сайыдының оралакчызының хүлээлгезин

күүседип турар Валерий Ховалыг бодунуң чугаазына демдеглээн. Тыва кыдыкы девискээр болгаш ол айтырыг онза чидии-биле тургустунуп турар. Кызыл хоорайның фармацевт рыногунда байдал чүгээр-даа болза, кожууннарда байдал ыңдыг-ла эки эвес. Тере-Хөл, Сүт-Хөл кожууннарда аптека шуут чок, кожууннарның фельдшер-акушер пунктуларында байдал база ыңдыг. Чыл келген тудум күрүне аптекаларының саны кызырлып кел чыдар. Сөөлгү чылдарда хуу аптекаларының саны каш катап өскөн. Ол бистин чидириккен аптекалары-выстың орнун солуп шыдавас. Хыналдалардан илерээни болза фармацевт талазы-биле хажы-

дышкыннар колдуунда күрүнениң эвес аптекаларда болуп турар. Эң-не нептереңгей чурум хажыдышкыннарынга: сертификадынга дүүшпес азы ажылаар хуусаазы эрте берген эмнерни садып турар, эмни шыгжаарының байдалы негелдеге дүүшпес, санитар чурумунуң негелдезинге хажыдышкыннары болдуруп турары хамааржыр. Наркотиктиг болгаш психотроптук бүдүмелдерниң сайгарылгазына хамаарышкан каржы хажыдышкыннар илеретинип турар.

Фармацевт организацияларының удуртулгазын канчаар тургузарын болгаш республиканың чурттакчыларын эм-биле

хандырап талазы-биле күрүне камгалалы канчаар тургустунарыл? Хереглекчилерни меге эмнерден канчап камгалап алырыл? Бо-ла тургустунуп келген айтырыгларны шийтпирлээр дээш аптека бизнениң сайзырадыр, ооң чедирип турары ачы-дузанын санын эвес, а шынарын экижидери чугула.

Бо ужуражышкына чалаттырып келген Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак фармацевт рыногун күрүнениң талазындан таарыштырылганының кызыгаарын тодараддыр чугула дээрзин айыткан. Орта хамаарыштыр ооң хемчээлин тодараддыр: республикага кандыг эмнер, кайы хире санныг херегил, чурт бүдүрүлгезиниң болгаш даштыкы эмнерни дээш, оон-даа ыңай фармацевт ачы-дузанының рыногунга күрүнениң талазындан контролду

тургузары чугула.

ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы — Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр талазы-биле яамының сайыды Ш.В.Кара-оол чүгле эрге-чагырганың төлээзи эвес, фармацевт ачы-дузанын ажылгап турар хереглекчи болгаш аптека бизнениң киржикчилеринге чедирип турар ачы-дузаның болгаш продукцияның ассортиментин моон-даа ыңай калбартырынга чедишкенин күзөөн. Шолбан Валерьевич бодунуң чугаазына республикага дүн-хүн чок ажылдап турар аптекаларның саны көвүдээр болза, ында багай чүве чок, эмни бажыннарга чедирип бээриниң ачы-дуза хевирин ажылгаарын сүмелээн.

В.МАРКОВА.

Эрге-чагырга болгаш бизнес

Александр ДАРЖАЙ

БАМ-дан байыр

Хайгааралдар тоожузу

1. БАМ-дан байыр!

“Ам кайда ажылдап тур силер?” — деп меңээ үрде душпаан кижилерниң ужуражып келгеш, салыр-ла айтырыы ол апарган. Шал-бул мендилежи, хол тутчуп чоруй, амыр-кадым-даа айтырбайн, деппи келгеше-ле бо-ла айтырыгны салыр. Кыска айтырыгта мээң харыым шала-ла шөйүлчөк, узун апаар, тайылбыр-лап чадап чыдырымда-ла, чүге-ле манаа айтырыг сала бердим дээн иштинде шугулдаашкын-биле айтырган кижиде дашкаш, төндүр дыңнавайн-даа бурт дээр.

“Элдептин аа, бо эрнин (азы уругун!) Ооң оруун мен бодум доза туруп дыңнаар, чугаалажыр хөңнү чок турда, сыгаттыннып турган эвес мен. Ындыг-ла далаш улус болза, хол-бут тутпас-ла болгай, эзинелдир халып эртип чыткыш, эрес оглаа аыт дег бажын савап каар-ла болгай. Ол-ла четчир чүве-дир ийин, далаш-даа болза, бажын согаш кылды, мендилээрин утпаан-дыр моң деп бодал-ла каай мен.

Чугаа эрел-эрел, чула хүлүмзүрүп-хүлүмзүрүп, ол-ла дораан бурт дээр, кайгап ханмас кижиде болдум. “Уруглар садындан” кудумчу кежилдир, өске талазында доктаамга Улуг-Хем ол чарының дачаларынче баар автобусту эртенгиди тос, он шак аразында манаар кижиде мен. Таныр кижилерим-биле аңаа бо-ла ужуражы бергилээр. Мени чула хереглээн кижилер ол шактарда оон тып алыр. Ол үеден эгелээш дачага турар, чамдыкта шуут аңаа ижээш чыдыштар мен. Машина-балгаттыг кижилер харын аңаа халдып чеде-даа бээрлер. Ынчанмайың канчаар, күжүр акызының дузасы чокка шитпирлеттинмес айтырыглар туруп келгилээр — ол-бо даргалар-биле чугаалаштырар азы ол-бо кижилер-биле душ-туруп эптеширер, черле чүнү чок дээр. Чамдык-чамдыкта үнем улгаттыра бээрим база бар, ол-бо суггат, чашпан чулар, мотор септээр дээш-ле чылдагааннарны тыва шаап алыр мен.

Мени хереглээн кижилерим артында-ла мендилежир эвес. “Шитпирлежир айтырыг бар, акый!” — дээр, оларның меңээ чугаалаар чүвези-ле ол, мендилээрин уттуп алыр. Ындыг-даа чүве ынаан, бир-ле чүвеге авый-шавый хүлүдүп алган улус аан. Башты аажок улуг “пром-билээм” иштей бергенде, мендилежир харык кайдал, секунда-минута бүрүзү алдындан-даа артык үнелемчиг апарганда. Ажаанзырап турар кижиде амыр-менди айтырар үе кайда боор. Мен оларның байдалын хөлчөк эки билир болгаш ажинмас-даа мен.

Дуза дилеп келген чоок таныш, дөргүл-төрелден кудумчуга душ бооп, душчуп эрткен кижилер харын дыка хүндүлээчел чүве-дир деп эскерген болдур мейн. Чүге ынчаар бодал турар мен? Ол чеже-даа далаш чүгүрүп эртип чытса, карааның уунга илдикир көстү бээримге, бажын савап каар болдур ийин. “Чоп тура дүшпеди бо адырбак чүвениң?” — деп ажинмас-даа мен, ол мени эскет чоктап, тоовайн эрте берген эвес, хол-бут тутпаан-даа болза, демей-ле бажын согаш кылган-дыр. Ол дээр: “Эки! Кадыйңар кандыг-дыр!” — деп сагыш човап айтырганы ол ышкажыл!..

А бо хол-бут тудуп: “Кайда ажылдап тур силер?” — дээр кижилерге узун тайылбырлыг хары бээрин соксадыр деп үзе шитпирлеп алган мен. Аңаа эң-не кыска хары херек. Боданып чоруп тур мен. Черле таптыг сестер тышпадым.

Эрткен чазын уруум оглу сылданы берген. Хамык улус чай чок бачым ажылдыг. Уруум артында ажылга чаа-ла тургустунуп алган. “Оглум аарый берди” дээш, олуруп алыр эвес. Чаа ажылдаан кижиге эпчөк-ла болгай. А кадай дээр, ажылдап турар черинде эң-не улуг назылыг кижиде болуп турар, ам артында пенсия база четтирип турар, аныктарга ала карак болуп, аартыктадып турар хевирлиг апарган, боду-даа база эпчөк-сунуп турар, кулакты кыскаш ажылдап-ла олурар. “Уруум оглу сылданы берген, ооң чанынга олурар” деп шөлээ дилээри эпчөк-ла болгай. Ынчангаш оолдуң чанынга олурар кижиде мен болдум. Шынап-ла, менде ажыл бар эвес, диванга чыдып

алгаш, телевизор көрүп каап, солун ажып номчуурдан башка, хостуг эзир-ле болгай мен, мээң үстүмде хайт-хойт дээр, мээң бажым билир даргалар бар эвес. Уйнуум-биле бажыңга артып, ону ашкарып-чөмгөрип, эм-таң ижиртип, ооң кырында-ла тур мен. Уйнуумнун эдинин изини бады барган, суук дымаазы төгүлбестеп, чөдүлү-даа читкен. Сегидир эмнеп кааным ол-дур ийин.

Дүш үези чүве ийин ол. Ажылдаан улуг-зумга аыш-чөм кылып тур мен. Бир көрүмгө, оглум соңга караанга бедиктендир сандай салгаш, дашкаар кайгап алган көрүп тур. Хар суундан тывылган хөөл-бекти бичи чаштар сүзүп маңап турар мындыг. Уйнуум чөңмден шеле тырты.

— Дашкаар ба-ам! — деп дилей-дир.
— Хоржок. Аарып турар кижиде катап аарый бээр сен — деп хорудум.
— Дашкаар ба-ам! — деп ыгланайндыр чугаалай-дыр.

Уйнуум ишкирниги ыглап чоруй, удуур ерээлче муңгаргай кире берди.

Ажыдышкын! Оглум меңээ харыны тып берди.

— Ба-ам! Ба-ам! — деп, катаптап сымрандым. — Бам кылдыр дыңналды. Бажым чык дээн. Карактарым чырыш дээн.

— Б-А-М! БАМ! — деп чугаалай каап-каш, чаш уруг дег амырап, өрү шурай берген мен.

БАМ. Бо хураангайлаан сөстү — Байкал-Амур магистралы деп улустун көвей кези билер болгай. Ажылдап турар чериниң ат-сывын бичи хөңнүг уйнуумнун ачызы-биле ынчаар тып алган мен. Ажылдап турар чер бар. Ам ээлеп олурар эрге-дужаалдың ат-сывы херек. Ол-даа чайлыг. Тыва Республикада БАМ-ның бүрүн эргелиг төлээзи. Ынча дээр, дыка чоргаар, өткүт дыңнадыр аа: Тыва Республикада БАМ-ның төлээзи! Ам артында бүрүн эргелиг.

— Кайда ажылдап чор силер? — деп айтырынар.

— БАМ-да! — деп, чоргаар харыллап каар мен.

Айтырган улустун карактары улгадып, херлип чоруй баарын эскерген мен.

— БАМ-ның кайзында силер? Тындада бе? — деп сонургалы улам өөскүп айтыра бээр.

Мен дээр, ооң сонургалыңа ойнап, ооң шырайынче хамаарылга чок чүве дег көргүлээр мен. Дүрген хары алыксаан кижиде эрешкен чүве дег көргүлээр болдур ийин. Кижини чеже хинчектээр, хары-лаар мен.

— Чок, мында Тывада, Кызылда хевээр мен. Тыва Республикада БАМ-ның бүрүн эргелиг төлээзи мен.

— Бээр, Тываже, демир-орук кириер деп барганы ол бе? Штаттыңарда чеже кижиде ажылдап турарың?

— Ында демир-орук дугайында чугаа чорбайн турар. Штат-уштат деп-даа чүве чок. Кайда-даа ажылдавайн турар пенсионер кижиниң организациязы-дыр — деп, тывызымны тып чадап каан кижиге ооң утказын тайылбырлап эгелээр мен. — Сен ону Байкал-Амур магистралы деп бодадың бе? Мээң БАМ-ымны долузуб-биле адаарга, мындыг болур: Бажың, Агаар, Магазин. Хураангайлаарга, БАМ. Орус дылда БАМ-ның өске хевир бар: Больница, Аптека, Магазин. Мен ынчаар адавас кижиде мен. Эпчөк. Аарып оштаарга, кайын болур. Бажыңдан үңгөш, агаарлап, магазиннеп чорууру оон дээр болдур ийин.

— БАМ. Бажың, Агаар, Магазин. Шынап-ла, ыңдыг-дыр. Солун-дур оо! Бо кижиге ыңдыг ажыл болза — дээш, дыңнаан кижиде хөлгүү аажок каттырар чораан.

Ужурашкан улус ам кайда ажылдап турарын айтырбастан, ооң орнунга:

— БАМ-да онза солун чүү болуп тур? — дээр апарган.

БАМ-га хүнде кандыг чүве болбас дээр. Экизин-даа, багайын-даа, чаражын-даа, чүдээн-даа көөр-дүр. Өөрү-даа бээр-дир, муңгарай-даа бээр-дир. Чүү болбас дээр, чүнү көрбөс дээр. Чезезин сактып чоруур боор, утундура-даа бээри бар-дыр. О, кижиниң угаан-сагыжы кайгам-чөк нарын карактыг шишкыш болбасык-пе, ол хамык чүвени кончук таптыг ылгап

кааптар. Ынчан чүү болжук деп боданы кааптар сен, хереглээн чүүлдерини компьютерниң көзөнээнде чүве дег, сагыжың ол-ла хевээр көргүзе бээр. Уттуучалым кедергей деп, чамдык улус хей ынчап чоруур, ол дээр, баш иштинде суктунган чуруктарны чазарлап, сайгарарыңдан чалгаараан чорук-тур. Баш иштин таптыг чинчерлээр болза, ол демей көстүп келир. Уттуп канчап уттуттар боор.

БАМ деп солун өртемчейге чурттаандан бээр караам көскүзү, кулаам дыгжызы, холдарыңның туттуңуру, буттарыңның бастыңгыры дам-на барган эвеспе. О, БАМ-да солун чүве-ле хей. Ооң чезезин чугаалап күш чедер. Оларның чамдык кезин харын ужурашкан кижилеримге чугаалап чор мен. “Ону бижип каар болзуңарза, ийи-чаңгыс кижиде дыңнааныңдан артык болур, он-он кижилер номчуур болгай” — деп чүнү канчаарымың элдээрти чугаалаар апарганар.

Уе-шак дээр, менде-ле болгай. Ынчангаш баарымга саазын салгаш, демир-үжүк сегирип ап, бистиң БАМ-да чүү болуп турарын бижип шенедим. Бижилгелеримни чечен чогаалдың дүрүмү-биле чүү деп адаар кижиде боор мен, тоожулар, новеллалар, чечен чугаалар дээр, арай-ла сезинчиг. Аңаа элээн тулдум ийин.

Бо удаада база уруум оглу дузалаан. Соңга караанда олурупкан, ийи чаагын даянышкан, дашкаар карак албайн кайгап, ында чүү болуп турарын хайгаарап көрүп олур.

Бичи чаштарның сөс-домаанда, оюң-тоглазында — черле бүгү кылган чүүлдеринде бир-ле арыг-чагай, өндүр мерген чүвени эскерер-дир силер бе?! Уруглар угааның-ла, улуглар!

Ынчангаш БАМ-дан чалбыштыг изиг байыр! Хайгааралдарым Силерге таныштырып көрейин.

2. Муза

Уш-танывазың, сөс солчуп көрбээн кижилерини безин чүрекке чоок кылдыр көрүп чаңчыгып каар сен. Ол кандыг айлыг чүвөл аан деп менден айтырып көр даан. Мээң харыым бо ийин:

— Соңгаң баарыңда үңгөн ыяштарың сен көрүп чаңчыгып калган болгай сен. Устунде чугаалаан чүвем база-ла шак ыңдыг чүве-дир ийин.

Сен менче аайын тыппайн көрүп турар сен. Ону чаңгыс сөс-биле чугаалаары болдунмас. Элээн доктаап саадаар апардыр сен ийин. Мен бо лаңгыс садыгжыларыңны караанга үргүлчү-ле шокарайнып көстүп турар мен. Бо көр даан, доктаамның шуут-ла дужу садыгжы көзөнээнден бээр анык уруг көрүп тур ышкажыл. Ол мени таныр апарган. Ол мээң ат-сывымны билбес, кайда чурттап турарымны-даа билбес, чүнү канчап чоруп турарымны-даа билбес. Ол хиреде мени дыка таныр... Ындыг янзылыг бир төөгүнү чугаалап берейн, чайың кандыгы! Далаш сен бе? Чок бе, ыңдыг болза, дыңна.

Олурар доктаамыңче дорттап чоруур оруктуг мен. Чаңгыс орук изеп алырга, эки чүве ол. Бажыңымдан үңгөш, школа хериминиң иштинде спорт шөлчүгөжин таварты уруглар садынынче углай басып-тар мен. Эртениң-не ол шөлчүгөшкө дыдыраш ак хаважыгаш агаарлаткан, углады берген, бажының дүгү хаважыгажы-биле өңөш, силиг, карак-шилдик херээженге бо-ла таваржыр мен. Тос шак биле он шак аразында. Ол-ла шакта демги-ле ак баштыг, силиг херээжен ак хаважыгын агаарладып чоруп турар. Мен база-ла хүннүң-не оларның чаны-биле эртер мен.

Хаважыгаш мени көрүп кааш, шартыгандыр эзере-ле бээр. Эезиниң холундан ушта халып, мени үзе-чаза тыртып алыр харыктыг чүве дег, бар-ла шаа-биле чүткүүр болгай.

— Муза, сокса! — деп, ээзи хоруп, кончуур.

Оозунуң ыды дораан чидип, томаарып, эезиниң буттарыңга кээп чыда дүжер. Ээзи кадай хаважың көдүрүп ап, херээжен чышыр тудуп, чассыдып, суй-багылаар. Хаважыгаш карактарың

шыгып, таалап чыдар...

Хаважының адын дыка чарашыңган мен. Хава боду чаптанчыг-даа болза, ады оон-даа артык онзагай, тааланчыг дыңналыр чүве-дир ийин. Музаның чогум бодун көөрге, кырган эвес, анык ышкаш көстүр болган. Ажаалдазы эки болгаш, ыңдыг ынаан, силиг, ары аажок. Хүнде та каш катап агаарлап үнерлер, кашт бажында чурттап турар улустар бо шагда кандыг-даа хевирниң ыттарын тудар апарган, хүнде даван-даяан, үчү-бодун та чеже катап чурчү чүве деп сонургаар апарган мен.

Муза хүннүң-не ээзи-биле агаарлап үнер. Ону өске улустун агаарладып чораанын көрүп көрбөдүм. Оозун бодаарга, бажыңыңа чүгле иелээ чурттап турар хевирлиг.

Муза эезиниң чааскаанзыргай чуртталгазының каасталгазы турган чадавас. Хавазың чаш турда, азырап алгаш, аңаа ат дилеп пат болган болгай аан.

Хаваның ээзи херээжен бодунуң ажыл-чорудулгазың аайы-биле черле культура, уран чүүл аймаа-биле холбаалык болуп чадавас деп бодаан мен. Музага ээрти-ээрти оларның чаны-биле эртип чыда, ол херээженниң холдарыңны салааларыңның чингезин эскерип каан мен. Уран чүүл-биле холбаалык кижиде бо деп бодаанымның чылдагааны ында чүве.

Оон ыңай хаважыктың ады-ла болгай. Бир эвес хава эезиниң мергежил ийин чүүл-биле холбаалык эвес турган болза, ол черле Муза деп адавас ужурулуг. Өске кандыг-бир ат-биле адап алыр турган болгай аан.

Муза дээр, эрте-бурунгу грек мифологияда уран чүүл болгаш эртемниң деткичи камгалакчызы болур кыс бурган-на болгай. Зевс бурганның тос музаны (кыстары) уран чүүл болгаш эртемниң деткиччилери чораан. Бо чараш аттың ийги утказы база бар. Ол дээр, шулук-чүлөргө хамааржыр. Эң ылаңгы Пушкинге, школага өөренип чорааныңарны сактып келиңер даан. “Пушкинниң Музасы” дээр ышкажыл! Пушкинниң дээди уяралдыг хей-ады деп болур-дур ийин. Делгередиде тайылбырлап тургаш канчаар ийик мен, мээң тайылбырым чокка ооң утказын силер менден артык билер болгай аан.

Чүнүң дугайында чугааладым?.. Ийе, ийе... Сактып келдим: чинге, узун салаалар, хаваның ады танывазың херээженниң уран чүүл-биле холбаалың догааштырып бодаанымның шыныңны бадыткап турар хевирлиг. Бодалымга ыяк бүзүрөй берген мен.

Хаваның ээзи дулгуяк хевирлиг. Бо сарыг өртемчейде ол кара чааскаан арткан. Бир шагда өг-бүлелиг-даа чорду ынаан, куш төлү чалгыныннан соонда төрөөн уязын кагаш, өскээр ужуп чоруй баары дег, ооң ажы-төлү эртем-билиг чедип алгаш база-ла чер тарап, авазыңдан ырадыр чурттап чоруй баргылааны-даа чадавас. Кезээде авазыңны эдээнден халбактанып алгаш олурар эвес.

Ам ооң амыдыралыңның чаңгыс өөрүшкүзү, каасталгазы — Муза. О, ол херээженниң чинге салааларыңның Музаның ооргазын дургаар канчаар эргелелдик чассыдып суйбап турганын көргөн болзуңа, эргелениңниң дээди илерелин таалап көөр ийик сен. Ынчан меңээ Муза болгаш ооң ээзи дыка-ла кем чок, чадагай кылдыр көзүлгөн ийин. Кижиде хаваның чаңгыс сеткил болуп каттышканын ыңчалдыр көргөн-дир мен. Музаның эезин дулгуяк кылдыр бодалканымың соонда, мээң сеткил-сагыжымга аңаа хамаарыштыр чымыралдыг кээргел тыттып келген.

Эртениң-не ол-ла шакта оларның чаны-биле эртип турзумза-турзумза, Муза мени шартыладыр ээрбес апарган, мендилешкен чүве дег, чолдак кудуруун чайып каар апарган. А ээзин “Эки!” — деп мендилээримге, ол эскерер аргажок чылыг көрүш-биле бажын хөлүн эрттир соғанатпайн, хөлдө салдап эжинген чараш куу куштуң ээлгир, чоргаар аяны-биле мендилеп каар. Танывазың херээженниң чаныңче чоокшулап, чугаа-даа эревээн мен. Мени кандыг-даа өөскүп кыпкан хандыкышыл таварбаан...

(Уланчылыг).

ТЫВАНЫҢ КЕЛИР ӨЙҮ — КӨДЭЭДЕ

Март 11-де Чөөн-Хемчиктин Бажың-Алаак сумузунга ук кожунун сумуларының "Тус чер айтырыгларын шиитпирлээринге хөй-ниити организацияларының, арбаннарның, күш-ажылчы коллективтериниң, чоннун киржилгезин күштелдирери, эрге-хүлээлгелерин чөп ажыглаары, оларның ажылын организастаарының чуруму, арга-хевирлери" деп темага семинар болуп эрткен. Аңаа Чөөн-Хемчик кожунун сумуларының даргалары, школалар директорлары, хөй-ниити ажылының активчилери киришкен.

Ук семинарны Чөөн-Хемчик кожунун чагырга даргазы Никита Хокпалдаевич Куулар ажыдып, ук девискээрде эң мурнакчы ажылдыг суму — Бажың-Алаактын арга-дуржулгазын өске сумулар удуртукчуларынга сонуургадып, өөредип тарадыры эргежок чугула бооп турарын онзалап демдеглээн. Боттарының ажылының дугайында илеткелдерни суму баштыңының социал политика талазы-биле оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар С.Д.Ооржак, Бажың-Алаак ортумак школаның директору А.Т.Ондар, 9 дугаар арбаннар даргазы А.Н.Оккан-оол, участок шагдазы Э.Д.Ховалыг олар тус-тус кылган. Бажың-Алаак суму чагыргазының даргазы Александра Хаяевна Донгак үргүлчү илеткелдерге немелделерни кирип, семинарны онзагай кылдыр удуртуп турган.

Шынап-ла, Бажың-Алаак сумузунда аныктар, херээженнер, хоочуннар чөвүлелдери, арбаннар, Бажың-Алаак ортумак школазы чоннун социал, культуру амыдыралына, арагалаар, азырадыкчы хөөнүг чоруктарга удур шыңгы демиселди чорудуп турар болду. Эң ылангы аныктар, херээженнер, хоочуннар чөвүлелдери кижизидилге, культура ажылдарын чүгле боттарының хүрээленинге эвес, бүдүн суму амыдыралының деңгелинге чорудуп турары онзагай. Көдээ чоннун амыдыралына арбаннар эң онзагай, улуг ролду ойнаар дээрзин ук семинар эң тодаргай-биле көргүскен. Бажың-Алаак сумузунда арбан бүрүзү чүгле бодунун иштиге сайзырал-биле чергелештир хөй-ниити ажылына, корум-чурум тударына эң көскү ажылды чорудуп турар. Арбан бүрүзүнүн кежигүнери боттарының аразында чуруму багай, арагалаар, азыра-

дыкчы хөөнүг өг-бүлелерге хамаарыштыр эң дээштиг хемчеглерни ап чорудуп, ол дээш харысалгалыг болуп турарлар. Эң ылангы арбан даргазының чогадыкчы ажылының салдары, дээшти эң күштүг. Чаа амыдырал, чаа-чаа көрүүшкүннер, чаа сеткил-сагыш дээш чарыш арбаннар аразында калбарган. Чаа эгелээшкүннер үстүкү эрге-чагыргалардан, хоорайлардан эвес, а көдээ ажыл-ишчилерден, амыдыралдан үнүп эгелээнин ук семинар көргүскен. Неделяның дыштаныр хүнү суббота санында кандыг-ла-бир солун тематиктиг кезээни бир арбан ыяап эрттирер. Арбан бүрүзү кажан, кайы субботада кезээ эрттирерин сумунун тускай культурулук хемчеглер даңзызындан көрүп алыр. Ынчангаш аңаа баш удур белегкенир. Кижиниң ханы, дүвү чок сеткил-сагыжында кызыгаар, төнчү чок келир үеде хемчээл бар эвес. Чоннун чогадыкчы ажыл, амыдыралына төттүнмес хөй үени, аргаларны ие-бойдус берип турар.

Суму чонунун амыдыралына Бажың-Алаак ортумак школаның киржилгезиниң дугайында оң директору А.Т.Ондарның илеткели дыка солун болган. Кижини төрөлгөтениниң төөгүзүндө кайы-даа үеде көдээ черлерге чоннун амыдыралына школа улуг ролду ойнап келген. Ынчангаш башкы кижиниң хуу амыдыралы-даа, ажыл-ижи-даа, амы-хууда аажы-чаңы-даа хөйгө үлегер болур ужурлук. Ынчангаш ук сумуда башкылар коллективи, удуртукчу башкылар, аңаа эртем-даа башкылары, социал педагогтар чоннун социал, культурулук амыдыралына улуг киржилгелиг, кол үндезин бооп турар. Социал педагог башкы бүрүзү харылаар девискээрлиг (сумуну аңгы-аңгы кезектерге

чарыш каан). Чүгле олар эвес, сумунун, арбаннар активчи бүрүзү социал педагогтар-биле кады харылаар девискээрлерлиг. Ажылдап бар чыда-ла, онаап кааны берге кижизидилгелиг өг-бүлелерге кире каап, ында байдалды көрүп, кижилерни хөй-ниити амыдыралына киириштирип, доктаамал хайгаарап турарлар болду.

Бир эвес кандыг-бир өөренкичи кезээ маңнап, чурум үрөп-

сонуургал чок, арагалаар бак шынары-биле чоннун амыдыралының бурунгаар депшигезинге доора чудук болган бир өг-бүле ол сумуда ам-даа бар болган. Олар 7 ажы-төлдүг Василий, Эмма деп өг-бүле эзелери бооп турар. Өг-бүлени херээжен эезин арагадан эмнедип-даа каарга, катап ижи аар болган. Оларның ажы-төлү аштай бээрийн-не дээш суму чагыргазының ажылдакчылары, школа башкылары сагыш човап маңажыр. Сөөлгү үеде ол кем чок чаш ажы-төлдү чон суму чагырыкчызы биле школа директорунун ажы-төлү деп баштактанчыр апарган. Ол буянның кижилерге ол ажы-төлдүн буяны кажан-бир шагда черле черде.

Участок төлээзи Д.Э.Ховалыг сумуга аңаа корум-чурумну тударына чоннун, хөй-ниитинин, аныктар, херээ-

онзагай чүүл — херээженнер чөвүлели, арбаннар даргалары болгаш өске-даа активчилер тускай шалыңныг болур байдалды чедип алганы. Бюджетте көрдүм-мээн "албан-дужаалдарга" шалың тургузары берге болбайн канчаар. Бажың-Алаак суму чагыргазы торгаалда болгаш, өске-даа орулгалар-биле (чамдызын А.Х.Донгак: "Фирманың чажыды-дыр" — дээш, ыттаваан. Ынчаар эргелиг-даа) тургузуп ап шыдапкан. Бот дугайты суму чагыргазының даргазы Александра Хаяевнаның бүгү-ле ажылдарга киржилгелиин, чоннун чаагай амыдыралы дээш онзагай сагыш салып чоруурун, оң сагыш-сеткилин күштүтүн, буянның эскерип олурдум. Ол суурда дагаа болгаш өске-даа куш аймаа хөй. Ол ажылды бир дугаарында Александра Хаяевна эгелээн. Ол үлегерлиг, эки түнелдиг эгелээшкүн соонда, А.Х.Донгак чоннун амыдыралын чаагайжыдарына тодаргай үлүүн киирер дээш ажылдап турары бо. Шынап-ла, тыва кижини бүрүзү Александра Хаяевна, оон дузалакчылары С.Д.Ооржак, А.Н.Оккан-оол, Д.Э.Ховалыг, школа директору А.Т.Ондар дег

Бажың-Алаак суму чагыргазының даргазы А.Х.Донгак санал берип тур.

кен болза, чүгле оң ада-иезин эвес, ук девискээрни харылап турар социал педагог башкыны, класының башкызын торгаалга онаар. Өзүп орап салгалдың кижизидилгезинге улуг кижини бүрүзү харысалгалыг деп чүве ол. Бүдүү арага садар чорукка удур шыңгы демиселди база чорудуп турарлар. Чүгле арага сатканы дээш эвес, кудумчуга, хөй-ниити черлеринге эзирик кылаштаан кижилерни база торгаал турарлар. Ындыг чурумну бүдүн сумунун хуралына РФ-тиң болгаш ТР-ниң хоойлуларына үндезилеп тургаш, тургузуп, хүлээп алганнар. Сумуда "Бодун эң эки хандыртынып турар өг-бүле" деп конкурс доктаамал чоруп турар. Сумуда саарлыкчы өг-бүлелер көвүдээн. Олар база сумунун чонунун амыдыралын экижидеринге улуг үлүг-хууну киирип турар. Ылангы оларның аразындан Урана Конгар-ооловна Эрендей деп саарлыкчы херээжен чылдың-на Уруглар хүнүн бодунун акша-хөрөнгөзи-биле эрттирип турар.

Ындыг хемчеглер алдынып турда-ла, чалгаазы, амыдыралга

Семинар үезинде.

женнер, хоочуннар чөвүлелдеринин, арбаннарның, школа башкыларының деткимчезинин канчаар-даа аажок улуг бооп турарын, ол-ла бүгү ажылдың кол дөзү, чөлөнгийжи суму чагыргазы дээрзин онзалап демдеглээн. Амгы хүнүнде арага садар "адрестер" сумуда барык чок. Тыптып-даа кээрге, дораан "өжүр шаап кааптарлар". Эзирик кылаштаар кижилер база чок. Оларның ажылында бир

ажылдаар чүве болза, ниити амыдыралыгыс та кайы хире сайзырай берген турар ынаан. Ындыг үе черле келир боор. Хүнүн ийги чартында өске сумуларның чагырыкчыларының арга-дуржулгазын чыылганнар дыңнаан. Оң соонда "хуулгазын шөл" деп оюн болган. Культурулу-биле ажылдап, дыштанып деп чүве ол.

Борис БОРБАНАЙ.

Данияның чечен чогаал шаңналын алган

Моолда чурттап, ажылдап турар Ценгел тывазы, чогаалчы Чинагийн Галсан дат дыл кырынга очулдуртунган "Көк дээр" деп немец дылга бижээн трилогия романы ("Көк дээр", "Бора чер", "Ак даг") дээш, чоокта чаа Данияның чечен чогаал шаңналы-биле шаңнаткан деп медээ бо хүнүнде Тывага келген. Ол номну немец дылдан француз, итали дээш, Европаның он ажыг дылдарынче очулдурган. Ында тываларның ажыл-агыйын, амыдыралын долузу-биле көргүзүп бижээн. Алдарлыг чогаалчывыска тыва чоннун өмүнээзинден байырыгыс чедирбишаан, ол дугайын Тыва Республиканың чонунга улуг чоргаарал-биле дыңнаттыгыс.

Быжыг тутпушаан

Тыва — хаактаарына кончуг таарымчалыг бойдуштук черлериниң бирээзи. Бөгүнде хаак спортунга сонуургалдыглар хөй-даа болза, сөөлгү үеде спорттук хевирлериниң дериг-херекселдериниң өртек-үнези аартааны-биле хаакка маңнаар улус эвээжээн. Ынчалза-даа хандыкшылы күштүг хоочун спортчулар республиканың хаак спортунун өзүн ам-даа ажыг тутпушаан дээрзин чоокта чаа эрткен маргылдааларның түнелдери бадыткап турар.

Март 4-7 хүнүнеринде Хакас республиканың Таштып хоорайга алдарлыг хаакчы А.Н.Шывышковтуң чырык адынга тураскааткан ажык маргылдаага Красноярск, Дивногорск, Черногорск, Абакан, Минусинк, Таштып хоорайлардан болгаш ол чоок-кавыда чыдар суурлардан ниитизи-биле 300

ажыг спортчулар киришкен. Аңаа бистин республикадан 20 ажыг спортчулар киришкеш, тергийн түнелдерлиг чанып келген.

Назы-хар аайы-биле аңгы-аңгы хевирлерге эрткен хаак чарыжына Тывадан хоочун хаакчылар Николай Чуруто, Алексей Оюн, Роман, Олег Саяты алышкылар, Василий, Эва Масленицыннар, Лариса Заболочкая база Долаана Биче-оол, Татьяна Саяты, Ай-Суу Узун-оол олар шаңналдыг черлерни ээлээн. Бир эвес команда аайы-биле бирги черни үндүрген болза, Тыванын командазы бо чылын база катап чемпион атты чайлыг чаалап алып турганнар. Бо-ла маргылдаага бистин чаңгыс чер-чурттуларыгыс эрткен чылын база эң шыырак белекелдинин көргүскенин демдегледип каал.

Бистин корр.

БИСТИҢ БААЗАДА

Шоодай чигирниң өртээ 825 рубль, дээди болгаш бирги сорттун Алтайның, Минусинскиниң далганары бар, өртээн чийгеткен (мөөкү-биле садып алырларга чийгелделиг), крупаны, Алтайның макарон кылыгыларын, печеньеелерни, карамель, шоколад конфеталарны, үнүш үзүн, кургаг сүттү, дагаа чуургаларын эң чик өртек-биле садып турар бис.

Адрес: Загородный переулок, 19а,

"Эхнатон" бааза, склад 3, телефон: 5-38-40.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИДИСТЕР: ниитилел-политиктиг кидисти — 1-18-10, культура, өөредитге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр кидистери — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Недельда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9402. Чагыг 35.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 БОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулазының чорудулазынга контроль болгаш бүртүкелниң Тыва девискээр эргелениге бүртүктеткен.

Бүртүктеттирген дугаары — Т-00007. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмитениң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,

Красноармейская, 100.